

*Przemysław Piotrowski**

Działania artystyczne w więzieniu: konteksty, funkcje i przykłady zastosowań

*We swallow our mistakes,
keep them safe and warm
in the belly of the beast
where they belong*

Robert Johnson *Demons One and All*

Według jednej ze znanych definicji arteterapii, kontakt ze sztuką pozwala jednostkom uzewnętrznić ich myśli, uczucia, problemy i wizję świata¹. Szczególnie w warunkach izolacji więziennej możliwości oddziaływania sztuki są wieloaspektowe i stwarzają szansę podniesienia poziomu efektywności resocjalizacji. Fakt ten został dostrzeżony przez penitencjarystów już kilkadziesiąt lat temu, jednak próby naukowego opisu zjawiska więziennej terapii z wykorzystaniem sztuki – zarówno teoretyczne, jak i empiryczne – pojawiają się z większą częstotliwością dopiero w minionych dwóch dekadach.

W pierwszej części artykułu została krótko scharakteryzowana specyfika dolegliwości związanych z izolacją więzienną; opisano także strategie adaptacyjne więźniów. Następnie skupiono się na znaczeniu, funkcjach i wybranych przykładach programów oddziaływań artystycznych w wymiarze penitencjarnym. W dalszej części artykułu dokonano charakterystyki projektu „Labirynt Wolności”, zrealizowanego w 2012 roku w Zakładzie Karnym w Nowym Wiśniczu, ze szczególnym uwzględnieniem wypowiedzi osadzonych na temat wolności. Podsumowaniem opracowania są wnioski dotyczące możliwości diagnostycznego i terapeutycznego wykorzystania artystycznych wypowiedzi osób pozbawionych wolności.

* Dr hab. Przemysław Piotrowski, Uniwersytet Jagielloński, PWSZ w Nowym Sączu.

¹ C. Malchiodi (red.). *Handbook of art therapy*. Guilford, New York 2003.

Izolacja więzienna i strategie adaptacyjne

Istotą kary pozbawienia wolności jest poddanie osadzonego przymusowej izolacji. Okoliczności izolacji penitencjarnej można zaś opisać w kategoriach przeżywanego przez więźnia stresu i doświadczanych sytuacji trudnych. Sytuacje deprywacji potrzeb, zagrożenia oraz różnego rodzaju konfliktów mają w zakładzie karnym swój unikalny wymiar i specyfikę. Znacznemu ograniczeniu relacji z otoczeniem społecznym towarzyszy konieczność dostosowania się do realiów instytucji totalnej. Więźniowie podlegają działaniu procesów stygmatyzacji, standaryzacji (uniformizacji), depersonalizacji oraz degradacji². W instytucjach takich jak więzienie, dążenie do swobodnego wyrażania własnej indywidualności zderza się na każdym kroku z wymogami systemu penitencjarnego. Z drugiej strony, specyfika społeczności więziennej sprawia, że nieskrępowane ujawnianie swoich postaw, przekonań lub uczuć jest ryzykowne. W tej specyficznej sytuacji psychologicznej, której istotnymi składowymi są przemoc, nuda i poczucie osamotnienia, osadzeni przejawiają różne wzorce przystosowania.

Naukowa refleksja nad stylami przystosowania do sytuacji uwięzienia jest również wielowątkowa. W tym miejscu warto tylko zasygnalizować niektóre sposoby interpretacji tego zjawiska.

Według klasycznej, często cytowanej typologii Goffmana³, strategie adaptacyjne obserwowane wśród więźniów, a więc osób poddanych rygorom funkcjonowania instytucji totalnej, to: wycofanie, bunt, zadowolenie, konwersja i zimna kalkulacja.

Z kolei, oparta na aktualnych danych z brytyjskich zakładów karnych, koncepcja Crewe⁴ odwołuje się w warstwie teoretycznej m.in. do prac Foucault⁵ i pojęcia technologii sprawowania władzy (*technologies of power*). Autor analizuje strategie adaptacyjne więźniów w kontekście presji posiadających władzę przedstawicieli instytucji i – najczęściej wyrażanego nie wprost – oporu osadzonych. Jego typologia⁶ obejmuje cztery style przystosowania, rozumianego jako uległość (spełnianie oczekiwań personelu). Uległość

² M. Ciosek. *Człowiek w obliczu izolacji więziennej*. Stella Maris, Gdańsk 1996; M. Ciosek. *Psychologia sądowa i penitencjarna*. Lexis Nexis, Warszawa 2003.

³ E. Goffman. *On the characteristics of total institutions: the inmate world*. W: D.R. Cressey (red.). *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. Holt, Rinehart and Winston, New York 1961.

⁴ B. Crewe. *Power, adaptation and resistance in a late-modern men's prison*. „British Journal of Criminology” 2007, 47.

⁵ M. Foucault. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Penguin, Harmondsworth 1977; M. Foucault. *The Subject and Power*. W: H.L. Dreyfus, P. Rabinow (red.). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago University Press, Chicago 1982; M. Foucault. *Governmentality*. W: G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (red.). *The Foucault Effect*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead 1991.

⁶ B. Crewe. Dz.cyt.

zaangażowana (*committed compliance*) jest charakterystyczna dla osadzonych, którzy uznają swoją winę, zdają sobie sprawę z uzależnienia od alkoholu lub narkotyków i chcą zmienić swoje życie po wyjściu na wolność. Uległość fatalistyczna lub instrumentalna (*fatalistic or instrumental compliance*) to najbardziej powszechny typ przystosowania, w ramach którego osadzeni uznają, że są w pełni poddani władzy instytucji, a spełnianie oczekiwań personelu traktują jako zło konieczne lub jedyną drogę polepszenia swojej sytuacji. Uległość zdystansowana (*detached compliance*) to styl adaptacji charakterystyczny według Crewe'a dla zaledwie kilku procent, najczęściej uzależnionych, więźniów⁷. Opiera się on nie tyle na uznaniu za ważne celów instytucjonalnych, co uświadomieniu sobie, że jednostka nie potrafi zadawalająco kontrolować swojego zachowania na wolności; pobyt w zakładzie karnym ułatwia życie w trzeźwości i daje szansę na dokonanie zmian po odzyskaniu wolności. Dla takich osadzonych jak najszybsze wyjście na wolność nie jest priorytetem. Administracja traci więc istotną „kartę przetargową” w kontekście oddziaływania na tę grupę więźniów; oni sami zaś mają poczucie, że częściowo odzyskali władzę nad swoim życiem. Czwarty styl adaptacji (charakterystyczny według autora dla około 1/4 osadzonych) został określony mianem uległość strategiczna i manipulacja (*strategic compliance and manipulation*). Więźniowie, którzy odwołują się do tego rodzaju strategii są wrogo nastawieni do celów instytucji penitencjarnej. Jednocześnie doskonale zdają sobie sprawę z tego, jakich zachowań się od nich oczekuje i właśnie takie przejawiają, aby zrealizować swoje osobiste cele.

W literaturze przedmiotu często opisuje się adaptację więzienną w kategoriach radzenia sobie ze stresem⁸. Współcześnie radzenie sobie ze stresem jest ujmowane jako całościowy kształt wysiłków, mających na celu opanowanie, zmniejszenie lub tolerowanie wymagań stawianych jednostce przez stres⁹. Strategie radzenia sobie są w literaturze klasyfikowane w różny sposób. Twórcy transakcyjnej teorii stresu, Lazarus i Folkman¹⁰ piszą np. o czterech strategiach radzenia sobie ze stresem: działaniu, powstrzymaniu się od działania, poszukiwaniu informacji oraz procesach intrapsychicznych. Ratajczak¹¹ wymienia strategie:

⁷ Tamże, s. 270.

⁸ J. Bonta, P. Gendreau. *Reexamining the Cruel and Unusual Punishment of Prison Life*. „Law and Human Behavior” 1990, 14 (4); J.D. Wooldredge. *Inmate Experiences and Psychological Well-Being*. „Criminal Justice and Behavior” 1999, 26 (2); S.L. Brown, C.A. Ireland. *Coping Style and Distress in Newly Incarcerated Male Adolescents*. „Journal of Adolescent Health” 2006, 38; J. Picken. *The coping strategies, adjustment and well being of male inmates in the prison environment*. „Internet Journal of Criminology” 2012. http://www.internetjournalofcriminology.com/Picken_The_Coping_Strategies_Adjustment_and_Well_Being_of_Male_Inmates_IJC_July_2012.pdf [data pobrania 25.10.2012].

⁹ W. Weiten, D.S. Dunn, E.Y. Hammer. *Psychology Applied to Modern Life: Adjustment in the 21st Century*. Wadsworth, Belmont 2011.

¹⁰ R.S. Lazarus, S. Folkman. *Stress, appraisal, and coping*. Springer, New York 1984.

¹¹ Z. Ratajczak. *Stres – radzenie sobie – koszty psychologiczne*. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.). *Człowiek w sytuacji stresu*. Wydawnictwo UŚ, Katowice 2000.

prewencyjną, walki, obrony i ucieczki. Z kolei Moos i Billings¹² sugerują podział na trzy główne kategorie: strategie skoncentrowane na ocenie poznawczej, zadaniu (problemie) i emocjach. Nawiązując do tego rozróżnienia, konstruktywnymi zachowaniami w ramach poszczególnych strategii byłyby:

- a) identyfikowanie i odrzucanie przejawów negatywnego myślenia, odwołanie się do poczucia humoru, pozytywna reinterpretacja, oparcie znajdowane w religii (koncentracja na ocenie poznawczej);
- b) aktywne poszukiwanie wsparcia społecznego, lepsze wykorzystanie czasu, rozwijanie samokontroli i asertywności (koncentracja na zadaniu);
- c) radzenie sobie z negatywnymi emocjami poprzez stosowanie technik dystrakcji, ćwiczeń fizycznych, relaksacyjnych, medytację, uprawianie sportu (koncentracja na emocjach).

Wydaje się, iż zaangażowanie w aktywność artystyczną ma duży potencjał niwelowania stresu izolacji; łączy w sobie bowiem zalety każdej z wymienionych strategii. Pozwala nie tylko konstruktywnie wykorzystać czas pozbawienia wolności, ale skłania do refleksji i reinterpretacji przeszłych doświadczeń, sprzyja podniesieniu poziomu samokontroli, relaksuje. Bywa również bodźcem pozytywnych zmian po zwolnieniu z zakładu karnego. Uczestnictwo w programach umożliwiających więźniom podjęcie aktywności twórczej bywa istotnym etapem na drodze samorozwoju, podnosi poziom kompetencji osobistych i społecznych oraz zaufania do swoich możliwości i wzmacnia motywację do kształcenia się w przyszłości¹³.

Sztuka w procesie resocjalizacji penitencjarnej

Uwzględnianie szeroko rozumianej aktywności twórczej w procesie resocjalizacji penitencjarnej jest rekomendowane przez agendy Unii Europejskiej. Projekty oddziaływań są realizowane w ramach programów Leonardo da Vinci, Socrates oraz Grundtvig. Dokument pod nazwą *Grundtvig and Leonardo da Vinci Catalogue of Projects on Prison Education & Training*, opublikowany z okazji międzynarodowej konferencji „Pathways to Inclusion. Strengthening European Cooperation in Prison Education and Training” (Budapeszt, 2010) wymienia 21 międzynarodowych programów Grundtvig z dziedziny „Arts and cultural creativity”. Polska uczestniczy w pięciu z nich: *Roots*, *SONART*, *Crossing the bridge*, *Little stories, great hopes* oraz *Memory and time*. Nasz kraj nie bierze natomiast udziału w najszerzej zakrojonym projekcie *PAN European Network*, w ramach

¹² R.B. Moos, A.G. Billings. *Conceptualizing and measuring coping resources and processes*. W: L. Goldberger, S. Breznitz (red.). *Handbook of stress*. The Free Press, New York 1982. Za: Picken. Dz.cyt.

¹³ European Commission. *Prison education and training in Europe – a review and commentary of existing literature, analysis and evaluation*. Directorate General for Education and Culture, Birmingham 2011.

którego odbywa się wymiana doświadczeń przedstawicieli około 100 instytucji z ponad 20 państw Europy¹⁴.

Program *Roots* został zapoczątkowany w 2005 roku. Jego głównym celem jest wspomaganie procesu społecznej reintegracji osadzonych poprzez podkreślanie kulturowych i historycznych wartości regionu, z którego się wywodzą oraz ich własnych osiągnięć w sferze zmian osobowych. Oddziaływanie na sferę emocji, rozwój umiejętności i zainteresowań odbywa się zarówno w drodze indywidualnych, jak i grupowych oddziaływań edukacyjnych. *SONART* to koordynowany przez Niemcy program, który powstał w 2006 roku w celu motywowania więźniów do uczestnictwa w działaniach artystycznych, które zmierzają do podwyższenia poziomu samooceny i w konsekwencji zwiększają szanse społecznej reintegracji na wolności. Projekt *Crossing the bridge* został opracowany z myślą o osobach, które dotyka problem wykluczenia społecznego (w tym także więźniach) oraz wywodzących się ze społeczności lokalnych, które borykają się z problemami natury społeczno-ekonomicznej. Był prowadzony w latach 2007–2009 pod kierownictwem Wielkiej Brytanii i opierał się głównie na działaniach edukacyjnych oraz wymianie doświadczeń osób z Wielkiej Brytanii, Polski, Hiszpanii, Niemiec i Grecji. Zasadniczym celem było rozwijanie świadomości uczestników oraz wspieranie międzykulturowego dialogu¹⁵. Projekty *Little stories, great hopes* oraz *Memory and time* zostały zapoczątkowane odpowiednio w 2008 i 2009 roku. Łączy je to, iż oba odwołują się do narracji autobiograficznej jako metody pozwalającej na przewartościowanie doświadczeń z przeszłości i wsparcie procesu planowania aktywności osadzonych po opuszczeniu zakładu karnego. W ramach wymienionych projektów relacje na temat życiowych doświadczeń więźniów, zapisywane między innymi w postaci pamiętników, listów, poezji, fotografii, utworów muzycznych lub plików wideo tworzą swoistą „więzienną opowieść”. Wypowiedzi osadzonych traktuje się jako istotny przejaw ich twórczego potencjału, drogę ku samoświadomości i konstruktywny sposób na poszerzanie obszaru wolności.

W raporcie *Prison education and training in Europe – a review and commentary of existing literature, analysis and evaluation*¹⁶ stwierdza się m.in.: „należy uwzględnić ważną rolę, jaką odgrywa sztuka i aktywność kulturalna w więzieniach oraz przeznaczyć odpowiednie pomieszczenia dla tych osadzonych, którzy chcą uczestniczyć w zajęciach. Pożądane są kolejne badania w tym obszarze, aby w pełniejszy sposób poznać wpływ tych programów i korzyści z nich płynące, w tym te «mniej namacalne», oraz efekty dla więźniów po zwolnieniu z zakładu karnego (np. wpływ na poziom recydywy)”. Raport Stowarzyszenia Interwencji Prawnej, powstały w ramach projektu „Watch 24”, finansowanego przez Open Society Institute stwierdza, iż pracownie twórczości plastycznej funkcjonowały w trzech

¹⁴ Wiele projektów, wykorzystujących oddziaływanie sztuki w zakładach karnych znalazło, i wciąż znajduje swoje zastosowanie w USA. Ze względu na ich zróżnicowanie, dotyczące zarówno podstaw teoretycznych, jak i form działań artystycznych, ich omówienie wymaga osobnego opracowania.

¹⁵ Por. <http://crossingthebridge.pbworks.com/>

¹⁶ European Commission. Dz.cyt., s. 45.

z ośmiu wizytowanych zakładów karnych. Dodatkowo w dwóch z odwiedzonych przez Stowarzyszenie placówek osadzeni mogli rozwijać swoje zainteresowania plastyczne w ramach zespołów kulturalno-oświatowych lub kół plastycznych¹⁷.

Badania nad efektami oddziaływań artystycznych w więziennictwie zaczęto prowadzić po II wojnie światowej, ale w ostatnich dwóch dekadach obserwuje się na świecie ich wyraźną intensyfikację. Podkreśla się, że rezultaty działań artystycznych w zakładach karnych mają wymiar edukacyjny, terapeutyczny i rekreacyjny; są istotne nie tylko ze względu na optymalizację funkcjonowania osób pozbawionych wolności, ale także zakładu karnego jako instytucji oraz – w przyszłości – dla całego społeczeństwa¹⁸. Wyniki pokazują, iż w wymiarze psychologicznym terapia sztuką pozwala m.in.:

- lepiej radzić sobie ze stresem izolacji¹⁹;
- usprawnić kontrolę negatywnych emocji²⁰ i doprowadzić do złagodzenia symptomów depresji²¹;
- obniżyć poziom zachowań agresywnych i recydywy²²;
- podnieść poziom pozytywnych emocji oraz – w konsekwencji – poprawić relacje osadzonych z personelem więziennym i innymi więźniami²³;
- uzyskać pełniejszy wgląd oraz wyrazić trudne do werbalizacji lub zagrażające myśli i uczucia²⁴;
- stymulować zmiany w kierunku wewnętrznego umiejscowienia kontroli²⁵;
- stworzyć możliwość zbudowania tożsamości w oparciu o pozytywne wzorce oraz podnieść poziom samooceny²⁶;

¹⁷ M. Niełacznna. *Zmiany za murami? Stosowanie standardów postępowania z więźniami w Polsce*. Stowarzyszenie Interwencji Prawnej, Warszawa 2011.

¹⁸ D. Heenan. *Art as therapy: an effective way of promoting positive mental health?* „Disability & Society” 2006, 21 (2); L.M. Johnson. *A place for art in prison: Art as a tool for rehabilitation and management*. „South-west Journal of Criminal Justice” 2008, 5 (2); R. Parkes, C. Bilby. *The Courage to Create: The Role of Artistic and Spiritual Activities in Prisons*. „The Howard Journal of Criminal Justice” 2010, 49 (2).

¹⁹ L.M. Johnson. *A place for art...*

²⁰ M.J. Breiner, L. Tuomisto, E. Bouyea, D.E. Gussak, D. Aufderheide. *Creating an Art Therapy Anger Management Protocol for Male Inmates Through a Collaborative Relationship*. „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology” 2011, 20 (10).

²¹ D. Gussak. *The effectiveness of art therapy in reducing depression in prison populations*. „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology” 2007, 5.

²² H. Smeijsters, G. Cleven. *The treatment of aggression using arts therapies in forensic psychiatry: Results of a qualitative inquiry*. „The Arts in Psychotherapy” 2006, 33.

²³ D. Gussak. *A pilot research study on the efficacy of art therapy with prison inmates*. „Arts in Psychotherapy” 2004, 31.

²⁴ L.M. Johnson. *Jail Wall Drawings and Jail Art Programs: Invaluable Tools for Corrections*. „International Journal of Criminal Justice Sciences” 2007, 2 (2).

²⁵ D. Gussak. *Comparing the effectiveness of art therapy on depression and locus of control of male and female inmates*. „Arts in Psychotherapy” 2009, 36.

²⁶ D. Heenan. *Art as therapy: an effective way of promoting positive mental health?* „Disability & Society” 2006, 21 (2).

— poprawić relacje z bliskimi oraz – w niezagrażający sposób – zwiększyć szansę na warunkowe, przedterminowe zwolnienie²⁷.

W ciągu minionych kilkunastu lat również w naszym kraju powstało szereg prac naukowych, potwierdzających zasadność odwoływania się do działań artystycznych w resocjalizacji – zarówno obszernych monografi o charakterze teoretyczno-programowym²⁸, jak publikacji dotyczących poszczególnych dziedzin arteterapii w kontekście resocjalizacyjnym²⁹.

W tym miejscu warto przypomnieć, iż stosowanie arteterapii w resocjalizacji opiera się na szerokim, egalitarnym rozumieniu twórczości, w ramach którego uznaje się, że większość osób ma potencjał tworzenia, który można urzeczywistniać i rozwijać³⁰. Tak zwanej twórczości obiektywnej, której efektem jest powstawanie nowych, oryginalnych i niepowtarzalnych wytworów, towarzyszy twórczość subiektywna, mająca walor nowości i odkrywczości dla samego twórcy³¹. Za Konopczyńskim można przyjąć, iż twórczość stosowana w resocjalizacji, to „rozwijanie i utrwalanie czynników i mechanizmów strukturalnych procesów twórczych osób nieprzystosowanych społecznie oraz wychowawcze wykorzystywanie materialnych i niematerialnych wytworów owej twórczości”³². Celem tak rozumianej twórczej resocjalizacji jest odkrywanie i rozwijanie potencjału twórczego osób nieprzystosowanych społecznie oraz kształtowanie nowych tożsamości indywidualnych i społecznych wychowanków.

Jeśli chodzi o sferę praktycznej działalności resocjalizacyjnej, pracownicy polskich zakładów karnych dopiero w latach 90. ubiegłego wieku zaczęli się oswajać z myślą, że twórczość może być w przypadku niektórych osadzonych ważnym środkiem oddziaływań korekcyjnych. Takie pionierskie inicjatywy, jak organizowany od 1991 roku w Sztumie Ogólnopolski Przegląd Sztuki Więziennej, podobne konkursy w Bydgoszczy, Gdańsku, Krasnymstawie, Radziejowie i Siedlcach, czy wreszcie powstanie w 1997 roku w Zakładzie Karnym we Włocławku Więziennego Klubu Literackiego „Bartnicka 10” stały się najlepszym potwierdzeniem faktu, iż niekonwencjonalne środki oddziaływań penitencjarnych

²⁷ S. Belton, L. Barclay. *J Block Women of Art Project Report: Evaluating Community Education in a Prison Setting*. Darwin: Charles Darwin University. <http://www.cdu.edu.au/gshp/documents/JBlockwomenofArtprojectreport.pdf> [data pobrania: 25.08.2012].

²⁸ L. Pytko. *Pedagogika resocjalizacyjna Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Wydawnictwo APS, Warszawa 2000; J. Konieczna. *Arteterapia w praktyce*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2004; M. Konopczyński. *Metody twórczej resocjalizacji*. PWN, Warszawa 2006; A. Jaworska. *Readaptacyjna wartość sztuki w zakładach karnych*. Akademia Pomorska, Słupsk 2008.

²⁹ Por. np. D. Koziello. *Taniec i psychoterapia*. KMK Promotions, Poznań 2002; A. Czerkawski. *Możliwości wykorzystania dramatoterapii w resocjalizacji*. „Chowanna” 2006, 2; J. Florczykiewicz. *Sztuka w resocjalizacji – terapeutyczne aspekty twórczości plastycznej*. W: A. Jaworska (red.), *Resocjalizacja: zagadnienia prawne, społeczne i metodyczne*, Kraków 2009, Oficyna Wydawnicza „Impuls”; J. Latała. *Zastosowanie metody terapii przez teatr w Zakładzie Karnym dla kobiet w Lublińcu*. „Probacja” 2011, 3.

³⁰ K. J. Szmidt (red.). *Dydaktyka twórczości. Koncepcje – problemy – rozwiązania*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2003.

³¹ S. Popek (2001). *Człowiek jako jednostka twórcza*. Wydawnictwo UMCS, Lublin.

³² M. Konopczyński. *Dz.cyt.*, s. 49.

mogą być skuteczne. Nic więc dziwnego, że w ciągu ostatnich kilku lat programy arteterapii były stosowane w wielu zakładach karnych w Polsce. Przykłady niedawno zakończonych to: projekt wykorzystania elementów arteterapii w walce ze stresem, realizowany w ZK Warszawa-Białoleka³³ oraz warsztaty teatralne, zorganizowane w sierpniu 2012 roku dla osadzonych w Zakładzie Karnym we Wronkach³⁴.

Projekt „Labirynt Wolności”

„Labirynt Wolności” to projekt działań artystycznych, który był realizowany w 2012 roku w Zakładzie Karnym w Nowym Wiśniczu. Jego pomysłodawcą jest profesor Zbigniew Bajek, kierownik I Pracowni Multimedialnej na Wydziale Malarstwa Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. „Labirynt Wolności” jest działaniem artystycznym, którego specyfika polega na próbie nawiązania dialogu z osadzonymi, co – jak założono – ma podnieść poziom jakości ich życia w zakładzie karnym oraz być czynnikiem stymulującym pozytywne zmiany po odbyciu kary pozbawienia wolności.

Uczestnicy projektu reprezentują dwa, wydawałoby się zupełnie do siebie nieprzystające, środowiska. Pierwsza grupa to 28 osób – wykładowców, doktorantów i studentów. Poza autorem niniejszego opracowania, który jest psychologiem z Uniwersytetu Jagiellońskiego, wszystkie reprezentują Akademię Sztuk Pięknych w Krakowie³⁵. Druga grupa osób, które wzięły udział w działaniach artystycznych to osadzeni odbywający karę w Zakładzie Karnym w Nowym Wiśniczu (jednostka typu zamkniętego, przeznaczona dla mężczyzn, recydywistów penitencjarnych, podlegająca Okręgowemu Inspektoratowi Służby Więziennej w Krakowie).

Prace koncepcyjne i wstępne rozmowy z władzami miasta Nowego Wiśnicza i kierownictwem zakładu karnego trwały od początku 2011 roku. Do końca grudnia 2011 roku zakończono kompletowanie zespołu osób uczestniczących w projekcie, by 6 i 7 stycznia 2012 roku spotkać się na zamku w Nowym Wiśniczu z przedstawicielami podmiotów zaangażowanych w realizację projektu. Władze zakładu karnego zobowiązały się do rozpropagowania idei projektu wśród osadzonych i zaproszenia chętnych spośród nich na spotkanie z artystami. Następnie, 18 kwietnia 2012 roku zorganizowano spotkanie, na które przyszła grupa kilkunastu więźniów (głównie tych, którzy sami zajmują się jakimś rodzajem twórczości). Po prezentacji multimedialnej dotyczącej idei projektu oraz różnych aspektów sztuki na przestrzeni wieków, odbyła się dyskusja z osadzonymi. Zaproponowano im

³³ <http://www.sw.gov.pl/pl/okregowy-inspektorat-sluzby-wieziennej-warszawa/zaklad-karny-warszawa---bialoleka/news,4079,wiezienie--stres---sztuka.html>

³⁴ <http://www.sw.gov.pl/pl/okregowy-inspektorat-sluzby-wieziennej-poznan/zaklad-karny-wronki/news,10575,teatr-osmego-dnia-w-zk-wronki.html>

³⁵ http://www.wymiarywolnosci.com/labiryntwolnosci/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=5

uczestnictwo w tematycznych warsztatach: literackim, plastycznym, filmowym i malarskim. Chętni mogli też współtworzyć tkaninę – patchwork, której tematem był labirynt wolności. Zwieńczeniem wizyty był koncert zespołu Heavy Blues Band, który zagrał dla osadzonych na jednym ze spacerniaków zakładu karnego³⁶.

Od kwietniowego spotkania aż do 10 czerwca osadzeni z Zakładu Karnego w Nowym Wiśniczu mieli możliwość wypowiedzenia się na temat pojęcia, które było punktem wyjścia działań artystycznych, a więc wolności. Każdy z ponad 400 więźniów otrzymał białą kartkę papieru o wymiarach 20 x 20 cm z nadrukiem „Wolność”. Wszystkich proszono o dobrowolną wypowiedź na temat wolności, przy czym rodzaj wypowiedzi mógł być dowolny. Odbyto też kilka spotkań z mniejszymi grupami osadzonych, skupionych wokół danego obszaru działań artystycznych. W sumie, w okresie od kwietnia do czerwca 2012 roku, uzyskano jakiś rodzaj wypowiedzi (od obrazów, przez dzieła wykonane techniką kolażu, aż do rysunków i zmiętych kartek) od około 20% więźniów (85 osób). Jeśli uwzględnimy specyfikę grupy oraz stopień nieufności osadzonych w stosunku do ludzi „z zewnątrz”, należałoby przede wszystkim podkreślić, że jest to liczba znacząca, a zarazem będąca pośrednim świadectwem nawiązania specyficznego dialogu między artystami a ludźmi, których czas upływa w przestrzeni ograniczonej murami. Miejscem, w którym odbyło się zwieńczenie I etapu projektu „Labirynt Wolności” był zamek w Nowym Wiśniczu. Dnia 16 czerwca 2012 roku otwarto wystawę, w ramach której przez dwa miesiące eksponowano prace uczestników – zarówno pracowników i studentów ASP, jak i osadzonych. Wystawa „Labirynt Wolności” była następnie od 7 września 2012 roku pokazywana w sosnowieckiej galerii Extravagance. Wybrane wypowiedzi artystyczne więźniów, które posłużyły do utworzenia tytułowego labiryntu wolności zostaną krótko omówione w dalszej części tekstu. Na rok 2013 planowana jest realizacja II etapu projektu – oddziaływań *stricte* terapeutycznych.

Uwagi na temat wolności osób zniewolonych

W zakładzie karnym słowo „wolność” należy do najczęściej używanych; wolność jest obiektem wspomnień, marzeń i planów na przyszłość. Wolność – jako zakazany owoc – staje się w populacji osadzonych mężczyzn obiektem pragnień na równi z kobietami i alkoholem. Wolność – przywoływana wprost lub za pomocą symboli – to jeden z głównych motywów więziennych tatuażów. Jednocześnie nie ulega wątpliwości, że dla wielu więźniów perspektywa odzyskania wolności bywa utrapieniem; powoduje wewnętrzne, często nieświadomione konflikty i nasila lęk. Jak widać, „psychologiczna obecność” pojęcia, o którym mowa w życiu osoby izolowanej, może mieć wiele przejawów. Inaczej mówiąc, pojęcie wolności to centralny punkt tzw. sieci poznawczej więźniów i bardzo istotny obszar ich mapy mentalnej.

³⁶ <http://www.sw.gov.pl/pl/aktualnosci-z-jednostek/news,8784,labirynt-wolnosci.html>

Wiedza człowieka o otaczającym go świecie występuje w umyśle w postaci tzw. schematów poznawczych. Jedną z właściwości schematów poznawczych jest wymiar konkretność–abstrakcyjność³⁷. Termin „wolność” należy do pojęć abstrakcyjnych, niemających określonego, „zakotwiczonego” w realnych przedmiotach desygnatu. W zależności od osiągniętego poziomu rozwoju intelektualnego, doświadczeń życiowych, wykonywanego zawodu i innych czynników, kształtują się tzw. preferencje poznawcze, czyli konkretny lub abstrakcyjny styl spostrzegania świata i przetwarzania zdobytych informacji. W populacji więźniów jest zdecydowanie więcej osób, które spostrzegają świat w „konkretny” sposób – jako rzeczywistość złożoną raczej z przedmiotów, niż myśli, pojęć, czy wyobrażeń.

Współcześnie uznajemy wolność decydowania o sobie i swoim życiu za jedną z najważniejszych wartości – zwłaszcza w indywidualistycznych, „zachodnich” społeczeństwach. W badaniach, uwzględniających tzw. aspekt *gender* wskazuje się ponadto, że predyspozycje do bycia niezależnym, aktywnym podmiotem i kontrolowania zdarzeń, a więc różne atrybuty „wolności stosowanej”, są w naszym kręgu kulturowym kojarzone głównie z mężczyznami³⁸. Jednocześnie gdy tylko sytuacja lub okoliczności stawiają przed nami trudne wyzwania, z ulgą oddajemy swoją wolność, a zarazem odpowiedzialność za decyzje, które musielibyśmy podjąć, komuś innemu: grupie koleżeńskiej, ekspertom, politykom, instytucji lub państwu. Chcemy czuć się bezpiecznie, a wolność i związana z nią niezależność bywa przekleństwem³⁹. Bezpieczeństwo, ciepły posiłek i miejsce do spania to – jak w przypadku osadzonych, którzy popełniają drobne przestępstwa, aby spędzić zimę w zakładzie karnym – dobra często daleko cenniejsze od wolności. Inni więźniowie – choć nie chcieliby przyznać tego wprost – po krótkim pobycie na wolności z ulgą wracają do przewidywalnego, znanego świata więzienia, w którym, odwrotnie niż poza murami, mogą poczuć się „kims”.

Jak się wydaje, choć w warstwie deklaratywnej osadzeni są mocno przywiązani do wolności i pragną jej doświadczać, ich zachowania oraz sposób pojmowania świata skłania do postawienia pytania, czy większość z nich nie ucieka od wolności. Wolność jest bowiem nierozdzielnie związana z samoświadomością, podejmowaniem decyzji i odpowiedzialnością. Oznaki zniewolenia nie ograniczają się w zakładzie karnym do zewnętrznych atrybutów kojarzonych z izolacją; o wiele poważniejszym problemem niż kraty, jest dla większości osadzonych stan ich umysłu i dysfunkcyjne nawyki.

Niewątpliwie należy do nich stosowanie usprawiedliwień, na co w znanej koncepcji przyczyn przestępczości zwrócili uwagę Matza i Sykes⁴⁰. Wyróżnili oni pięć głównych technik neutralizacji: zaprzeczenie odpowiedzialności, zaprzeczenie szkody, zaprzeczenie ofiary, potępienie potępiających i odwołanie się do wyższych racji. Zjawisko

³⁷ J. Strelau (red.). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. GWP, Gdańsk 2000.

³⁸ C.M. Renzetti, D.J. Curran. *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*. PWN, Warszawa 2005.

³⁹ E. Fromm. *Ucieczka od wolności*. Czytelnik, Warszawa 1941/2008; E. Fromm. *Anatomia ludzkiej destruktywności*. Rebis, Warszawa 1998.

⁴⁰ D. Matza, G. Sykes. *Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency*. W: M.E. Wolfgang, L. Savitz, N. Johnston (red.). *The Sociology of Crime and Delinquency*. Wiley, New York 1962.

usprawiedliwiania swoich czynów, tak powszechne wśród osadzonych w zakładach karnych, to nie tylko swoiste „przerzucanie się słowami”. W sensie psychologicznym chodzi o utrzymanie dobrego samopoczucia. Niestety dopóki ten mechanizm „doraźnej regulacji emocjonalnej” działa w opisany sposób, nie jest możliwe osiągnięcie prawdziwej wolności, zwanej „doczłowieczaniem” lub „celem apogeum” resocjalizacji penitencjarnej⁴¹. Aby przemiana moralna była rzeczywiście głęboka, więzień musi bowiem dostrzec wyrządzone zło, uznać swoją winę, żałować tego co zrobił i być gotowym do zadośćuczynienia ofierze i społeczeństwu.

Wolność ma dla osadzonych wymiar temporalny – czas jest dzielony na ten „przed”, „w trakcie” i „po” okresie odbywania kary. Czas pozbawienia wolności może mieć duże znaczenie dla faktu bycia wolnym w przyszłości. I nie chodzi wyłącznie o kwestię recydywy. Skuteczna, oparta na głębokiej refleksji osadzonego resocjalizacja lub zakończona sukcesem terapia choroby alkoholowej stwarzają szansę bycia wolnym po wyjściu z więzienia. Przynależność do więziennych struktur „drugiego życia”, posługiwanie się grypserą i przejmowanie wzorców stylu bycia opartego na przemocy ogranicza znacznie tą szansę.

Wypowiedzi artystyczne więźniów na temat wolności

Wypowiedzi każdego z nas są efektem indywidualnego sposobu spostrzegania świata i specyfiki myślenia. Amerykański kryminolog Glenn D. Walters⁴² wyróżnił osiem zasadniczych cech myślenia przestępców-recydywistów. Zmiękczenie (*mollification*) to tendencja do usprawiedliwiania swojej przestępczej działalności działaniem zewnętrznych, niezależnych od sprawcy sił. Odcięcie (*cutoff*) oznacza eliminowanie emocji (np. strachu, poczucia winy), które mogłyby przeszkadzać w dokonywaniu przestępstw. Poczucie bycia uprawnionym (*entitlement*) to przekonanie przestępców, że świat w którym żyją ma im dostarczać korzyści i przyjemności. Orientacja siłowa (*power orientation*) to termin opisujący skłonność do podkreślania wagi wymiaru siła-słabość w relacjach międzyludzkich. Sentymentalizm (*sentimentality*) to styl wyrażania emocji nastawiony na podnoszenie nastroju przestępcy, ale bez elementu prawdziwej troski o innych. Nadmierny optymizm (*superoptimism*) można inaczej określić jako przesadne zaufanie do swoich możliwości. Indolencja poznawcza (*cognitive indolence*) jest rodzajem „myślowego lenistwa” i wyraża się brakiem systematycznego, logicznego myślenia, tendencją do szybkiego znudzenia i bezkrytycznym przyjmowaniem swoich własnych pomysłów. Wreszcie nieciągłość (*discontinuity*) to tendencja do łatwego rozpraszania się i trudność realizowania odległych celów życiowych.

⁴¹ B. Urban, J. Stanik (red.). *Resocjalizacja*. PWN, Warszawa 2007.

⁴² G.D. Walters. *The criminal lifestyle: Patterns of serious criminal conduct*. CA: Sage Publications, Newbury Park 1990; tenże. *Appraising, researching and conceptualizing criminal thinking: a personal view*. „Criminal Behaviour and Mental Health” 2006, 16.

Kiedy analizuje się niektóre wypowiedzi więźniów lub ogląda „wizualizacje” wolności ich autorstwa⁴³, uderzać może prostota i naiwno-powierzchny język narracji. W warstwie wizualnej powtarzają się motywy, będące dość oczywistymi skojarzeniami: statek na pełnym morzu, lecący motyl, ptaki i dużo przestrzeni. Można powiedzieć, że te i podobne treści wypowiedzi plastycznych są wyrazem potrzeb, które w zakładzie karnym, ze względu na specyfikę miejsca, nie są zaspokajane, a przynajmniej nie mogą być zaspokojone w pełni.

Wydaje się, że wielu osadzonych kojarzy też wolność z niezależnością, której wyrazem jest po prostu możliwość fizycznego przemieszczania się. Stąd często pojawiający się motyw okna, krat i więziennych murów, zwykle z dopełniającym całość wypowiedzi komentarem, będący swoistą pochwałą wolności poza murami więzienia.

Gdyby odnieść się do formy niektórych rysunków, można stwierdzić, że z punktu widzenia psychologii rozwoju należą do tzw. stadium schematu. Postacie, budynki, zwierzęta oraz inne obiekty są narysowane prosto i dość „sztywno”, z uwzględnieniem jedynie podstawowych, zewnętrznych cech. Na niektórych (rysunek osadzonego A.Ś.) widoczny jest zabieg „uczłowiaczenia” (antropomorfizacji) obiektów martwych – np. słońce ma twarz kobiety z wyraźnie podkreślonymi ustami, symbolizującymi zmysłowość; podobnie lecący ptak ma „ludzkie” oko i zarys brwi. Obecne są także elementy swoistego „naiwnego surrealizmu”, mieszania obrazu możliwego do zaobserwowania (drzewo, mury budynku) i tego, który dla zewnętrznego obserwatora nie powinien być widoczny (lampa we wnętrzu budynku). Wbrew pozornie idyllicznemu przesłaniu, charakterystycznemu dla „radosnych” rysunków dziecięcych, niektóre prace więźniów zawierają wiele niepokojących z psychologicznego punktu widzenia elementów. Taką konstatację przynosi interpretacja wytworów osadzonych z wykorzystaniem powstałej w ramach nurtu psychodynamicznego analizy projekcyjnej⁴⁴. Jeśli uznać, że dom jest reprezentacją miejsca, w którym czujemy się bezpieczni i kochani, narysowane przez A.Ś. budynki są przedstawione schematycznie i kojarzą się z miejscami zamkniętym oraz mało przyjaznymi. Bardzo małe drzwi symbolizują brak otwartości lub zaufania autora w stosunku do świata na zewnątrz. Wyraźnie widoczny jest motyw kraty na dachu. Komin symbolizuje potrzebę kontaktów uczuciowych, jednak – za ledwie naszkicowany – dym wskazuje na istnienie wewnętrznych konfliktów w tej sferze. Wreszcie drzewo, którego wizerunek uważa się m.in. za symbol nieświadomego ujawniania uczuć w stosunku do samego siebie; na opisywanym rysunku jest dosłownie „wyrwane z korzeniami” i puste w środku. Brak „zakorzenienia” w życiu, poczucie alienacji oraz spostrzeżenie braku psychologicznej ciągłości i wewnętrznej integracji to niestety najbardziej narzucająca się interpretacja.

⁴³ Z racji ograniczonej objętości opracowania nie zamieszczono skanów wypowiedzi osadzonych. Czytelnik może je znaleźć w katalogu wystawy „Labirynt Wolności”.

⁴⁴ Por. H. Sęk H. (red.). *Metody projekcyjne: tradycja i współczesność*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1984; J. Rembowski. *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży: zarys technik badawczych*. PWN, Warszawa 1986; M. Łaguna, B. Lachowska (red.). *Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych*. Lublin 2003, Wydawnictwo Naukowe KUL.

Niektóre wypowiedzi osadzonych można interpretować w kontekście przywołanej wyżej koncepcji Waltersa. Jak się wydaje, cechami funkcjonowania poznawczego, które ujawniają się najwyraźniej są: orientacja siłowa, odcięcie emocji, poczucie bycia uprawnionym oraz sentymentalizm.

Szczególnie dwie (niesygnowane) prace o charakterze kolażu stanowią swoistą kompilację treści agresywnych i seksistowskich. Na pierwszej z nich świat zdaje się składać z „mocnych facetów” dumnie prezentujących broń. Jeden z nich siedzi wygodnie rozparty w fotelu, podczas gdy u jego stóp leżą skąpo ubrane młode kobiety; te elementy omawianej pracy wyraźnie nawiązują do etosu męskości wyrażanej poprzez agresję i dominację. Ta sama wypowiedź zawiera także wskazówki na temat sentymentalnego przeżywania swojej sytuacji przez autora. Głowa ukrzyżowanego Chrystusa i krzyże będące elementami kolażu to symbole „męczeńskiej drogi”, którą ma on za sobą. Drogi, którą – jak sugerują pozostałe elementy – idzie pewnie i butnie, w razie potrzeby siłą egzekwując swoje prawa. Z kolei, gdy patrzymy na kolaż skomponowany przez innego osadzonego i czytamy umieszczone na nim gazetowe nagłówki, uderza liczba słów kojarzących się z siłą i przemocą (śmierć, terror, tortury, pogrzeb, przestępstwo, nienawiść, bezprawie, wojny, piekło, ofiary).

W wielu werbalnych wypowiedziach więźniów dobrze widoczny jest sentymentalizm. Jeden z osadzonych skarży się: „skazali mnie na banicję za czasów komunistycznych, tak że nie wiem jak działa system kapitalistyczny”. Inny pisze: „wolność to piękna rzecz, tylko trzeba na niej być. Mnie już nic dobrego nie czeka, gdy odsiedzę cały wyrok, to znaczy do 60 lat. Żadnych perspektyw. 1) to bezdomność 2) ciężka poniewierka po przytułkach 3) śmierć gdzieś gdzie nawet nikt się o mnie nie upomni”. Oczywiście nie ma nic złego w sentymentalnym podejściu do swojej sytuacji życiowej. Jednak w przypadku osadzonych, a więc odbywających karę przestępców, na pewno wskazana byłaby szersza refleksja – nie tylko nad swoim położeniem, ale nad przyczynami łamania prawa i nad sytuacją ofiar własnych czynów. Tymczasem uzalanie się nad sobą powoduje, że niepostrzeżenie to sprawca przedstawia się jako ofiara (bezdomność – poniewierka – śmierć w przytoczonej wypowiedzi).

Kolejna grupa tekstów ma charakter nie tylko sentymentalny, ale także gloryfikujący wolność. Jeden z więźniów rymuje: „Wolność to świat bez problemów / Wolności Ty do mnie przemów / Tak trudno Ciebie Nam pojąć tu / Szukając Cię uciekam do snu”. Inny pisze: „dla mnie wolność jest wszystkim co najpiękniejsze, najlepsze”. Kolejny zaś: „wolność to jedna z najpiękniejszych zeczy⁴⁵ dla człowieka, można być biednym, starszym, chorym, inwalidą, ale być zawsze wolnym człowiekiem”. W kilku wypowiedziach powtarza się inny wyidealizowany obraz: wolność jako bycie z bliskimi. Jeden z osadzonych pisze tak: „Wolność = życie = szczęście = dom – rodzina – miłość – przyjaźń”. Inny z kolei utożsamia wolność z osobą ukochanej: „wolność dla mnie to pragnienie jej dotyku / to jej czułość / to chęć bycia dobrym dla niej”.

⁴⁵ Pisownia cytatów oryginalna (P.P.).

Krańcowo różne od wyżej przywołanych są wypowiedzi, które można byłoby nazwać buntowniczo-wesołkowatymi. Pojawiają się w nich przede wszystkim środki psychoaktywne – narkotyki i alkohol – jako drogi osiągnięcia wolności. Mamy więc entuzjastę spędzania czasu nad wodą, na którego rysunku centralne miejsce zajmuje pełen trunków bar i nawet spławiki wędkarzy mają kształt butelek oraz zwolennika marihuany, którego praca pokazuje zakład karny, z którego okien snuje się dym, a budynek opatrzono napisem „coffee shop” (obie prace niesygnowane). Jeden z osadzonych po narysowaniu butelki alkoholu dodał szczery komentarz: „wiem! że zabija, a wciąż to Kocham”. O ile widać w tej wypowiedzi akcent refleksyjny, wiadomo skądinąd, że sama refleksja nie jest lekarstwem – pomoc może tylko działanie następujące w jej konsekwencji.

Wypowiedzi niektórych osadzonych zawierają gotowy plan działania po wyjściu na wolność. Bardzo ogólnie ten plan zarysował jeden z uczestników projektu pisząc: „wyść na wolność i wziąć się do pracy niedostać się więcej do Kryminału. Tak myślę o wolności”. Szczegółowo opracowany, dziesięciopunktowy plan zawarł natomiast na swoim rysunku osadzony, który napisał: „1.) Moja wolność zaczyna się od Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej. 2. Łatwienie na wolności noclegu 3.) Organizacja kursu zawodowego prywatnego na Widłaki i Koparkę. 4.) Uczestnictwo w Klubie A.A. w piątki 5.) Kościół. 6.) Po kursach szukanie prywatnej pracy. 7.) Złożenie podania o mieszkanie socjalne i dbanie z łożeniem za tym. 8.) Stałe życie w trzeźwości bez nikotyny. 9.) Poszukiwanie kobiety na stałe, (chrześcijanki). Punkt 10, a zarazem definicja wolności, brzmi przestrzeganie 10 przykazań”.

W ten sposób dochodzimy do ostatniej grupy wypowiedzi: do tekstów, będących deklaracją przywiązania do pozytywnych wartości. Przykładem takiej narracji jest stworzony przez jednego z osadzonych spis kilkunastu odsyłaczy do cytatów z Biblii, poruszających problem wolności. Inny więzień streścił swoje stanowisko w następujących słowach: „Wolność: – możliwość wyboru, – brak nacisku władz, – życie – nie wegetacja, – brak kłamstwa i obłudy”. I jeszcze jedna wypowiedź osadzonego, z wykorzystaniem sentencji „dni tworzą historię, o szczęściu decydują minuty”, z komentarzem autora: „A sekundy mogą trwać wiecznie! Ten ją doceni kto ją utraci!”

Podsumowanie

Wśród naukowców zajmujących się resocjalizacją z udziałem sztuki w zakładach karnych panuje przekonanie o wieloaspektowym, korzystnym wpływie tego typu oddziaływań na osadzonych. Jaworska⁴⁶ do głównych zalet sztuki w kontekście penitencjarnym zalicza funkcję kataraktyczno-kompensacyjną, stwarzanie warunków do ekspresji osobowości więźniów oraz wpływ na bardziej adekwatne spostrzeganie siebie i otaczającej rzeczywistości.

⁴⁶ A. Jaworska. *Readaptacyjna wartość sztuki w zakładach karnych*. Akademia Pomorska, Słupsk 2008.

Z kolei pionier badań nad oddziaływaniem sztuki w warunkach więziennych, David Gussak wyróżnił osiem zasadniczych korzyści, które przynosi organizowanie zajęć artystycznych w instytucjach penitencjarnych. Podkreśla on, że sztuka:

- a) pozwala osadzonym – przy użyciu prostych zabiegów – wyrazić przeżycia trudne do przekazania w jakikolwiek inny sposób;
- b) jest istotnym wzbogaceniem środowiska więziennego, w którym mamy do czynienia zarówno ze specyficzną grupą osób (często słabo wykształconych, przejawiających zaburzenia organiczne lub deficyty poznawcze), jak i szeregiem czynników upośledzających funkcjonowanie jednostek, a wynikających z charakteru instytucji;
- c) nie wymaga pełnego psychologicznego otwarcia się i komentowania swoich wytworów, co mogłoby być zagrożeniem w więziennych realiach, ale
- d) umożliwia i wspiera otwarcie się oraz wyrażanie siebie w kontrolowany przez więźnia sposób;
- e) pozwala ominąć działanie mechanizmów obronnych, w tym samooszukiwania się;
- f) przyczynia się do eliminowania symptomów psychopatologicznych bez odwoływania się do werbalizacji problemów;
- g) wspomaga twórczą aktywność w środowisku więzienia, zwiększa różnorodność bodźców i zapewnia możliwość emocjonalnego odreagowania, oraz
- h) pozwala osadzonym na wyrażenie siebie w sposób akceptowalny zarówno dla kultury więzienia, jak i standardów świata za murami⁴⁷.

Analiza wypowiedzi osadzonych, uzyskanych w ramach projektu „Labirynt Wolności” prowadzi do przekonania, że do wymienionych zalet wykorzystywania oddziaływań artystycznych w kontekście penitencjarnym można dodać jeszcze co najmniej jedną korzyść, mianowicie potencjał diagnostyczny, który niosą one ze sobą. Jest oczywiste, że zanim rozpoczniemy terapię, powinniśmy rzetelnie zdiagnozować osobę lub osoby, które mają brać w niej udział. Przy tym kluczową kwestią jest, aby nie ograniczać diagnozy do „nadania etykiety” w postaci klinicznego rozpoznania lub powziętego z góry przekonania co do istoty problemów więźnia. Diagnozować znaczy – szczególnie w kontekście realiów polskich zakładów karnych – starać się zrozumieć świat widziany oczami osadzonych – ich filozofię życia, przekonania, lęki, nadzieje i plany na przyszłość. Wypowiedź plastyczna czy literacka pozwala znaleźć płaszczyznę spotkania, podczas którego na plan dalszy schodzi naturalna nieufność lub wręcz wrogość towarzysząca kontaktom więźniów z przedstawicielami zakładu karnego. Obie strony mogą zobaczyć się w innym świetle, niż tylko przez pryzmat obecnie odgrywanej roli społecznej i związanych z nią ograniczeń. Dla osoby należącej do personelu instytucji penitencjarnej taki dialog może być bogatym źródłem hipotez na temat wizji świata, postaw, stereotypów, sympatii i antypatii, stanu emocjonalnego i wielu innych aspektów psychicznego funkcjonowania osadzonych, a więc właściwie ukierunkować

⁴⁷ D. Gussak. *The effects of art therapy on male and female inmates: Advancing the research base*. „Arts in Psychotherapy” 2009, 36, s. 206.

przyszłe oddziaływania terapeutyczne. Dzieje się tak, gdyż sytuacja, w której dochodzi do artystycznej wypowiedzi uruchamia mechanizm projekcji, a więc nieświadomego, spontanicznego uzewnętrzniania podmiotowych cech i stanów. Oczywiście kwestią bardzo istotną jest właściwy wybór tematu pracy. Powinien on dotyczyć najważniejszych dla osadzonego doświadczeń, spraw pobudzających wspomnienia i angażujących wyobraźnię.

W drugim etapie projektu „Labirynt Wolności” – który będzie miał charakter eksperymentalnej ewaluacji efektywności arteterapii w warunkach zakładu karnego – wśród obszarów tematycznych proponowanych osadzonym znajdują się warsztaty dotyczące czasu, domu, rodziny, alkoholu i honoru. Niektóre z tematów (rodzina, dom) należą od dawna do kanonu technik projekcyjnych, co sprawia, że odnosząca się do nich literatura jest stosunkowo obszerna i może stanowić istotne wsparcie dla zainteresowanych arteterapią pracowników więziennictwa. Alkohol to motyw (symbol) istotny z punktu widzenia dotychczasowych doświadczeń życiowych większości osadzonych. Honor jest kluczowym pojęciem podkulturowej koncepcji człowieczeństwa; zwłaszcza w zakładzie karnym dla mężczyzn⁴⁸. Z kolei temat czasu jest od kilku lat intensywnie eksplorowany w psychologii⁴⁹, ale niewiele opracowań dotyczy perspektywy temporalnej osób pozbawionych wolności.

Streszczenie

Możliwości oddziaływania sztuki w warunkach izolacji więziennej są wieloaspektowe i stwarzają szansę podniesienia poziomu efektywności resocjalizacji. Fakt ten został dostrzeżony przez penitencjarystów już kilkadziesiąt lat temu, jednak próby naukowego opisu zjawiska więziennej terapii z wykorzystaniem sztuki pojawiają się z większą częstotliwością dopiero w minionych dwóch dekadach.

W pierwszej części artykułu została krótko scharakteryzowana specyfika dolegliwości związanych z izolacją więzienną; opisano także strategie adaptacyjne więźniów. Następnie skupiono się na znaczeniu, funkcjach i wybranych przykładach programów oddziaływań artystycznych w wymiarze penitencjarnym. W dalszej części artykułu dokonano charakterystyki projektu „Labirynt Wolności”, zrealizowanego w 2012 roku w Zakładzie Karnym w Nowym Wiśniczu, ze szczególnym uwzględnieniem wypowiedzi osadzonych na temat wolności. Podsumowaniem opracowania są wnioski dotyczące możliwości diagnostycznego i terapeutycznego wykorzystania artystycznych wypowiedzi osób pozbawionych wolności.

Słowa kluczowe: sztuka, więzienie, resocjalizacja, terapia, wolność.

⁴⁸ S. Przybyliński. *Podkultura więzienna – wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007.

⁴⁹ Por. np. K. Tucholska. *Kompetencje temporalne jako wyznacznik dobrego funkcjonowania*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2007; P. Zimbardo, J. Boyd. *Paradoks czasu*. PWN, Warszawa 2009.

Abstract

Arts-related activities in prison: contexts, functions and examples of application

During the last twenty years one can observe the intensification of research on the influence of art on prisoners. The results of studies conducted show, that artistic activities in penitentiaries have therapeutic, educational and recreational value. Artistic activity can also improve prisoner's chances of successfully adapting to their social environment.

In the first part of the paper specific problems associated with prison isolation, including prisoners adaptation strategies, have been described. Then selected examples of prison art programs, their meaning and functions are characterized. The aim of third part of the article is to present „Labyrinth of Freedom” project conducted in 2012 in Nowy Wiśnicz prison. The project described creates an opportunity to use means of expression offered by art, and so develop the inmate's consciousness.

Key words: art, prison, correction, therapy, freedom.

Bibliografia

- Bajek Z. (red.) (2012). *Labirynt Wolności*. Kraków: Akademia Sztuk Pięknych.
- Belton S., Barclay L. (2008). *J Block Women of Art Project Report: Evaluating Community Education in a Prison Setting*. Darwin: Charles Darwin University. <http://www.cdu.edu.au/gshp/documents/JBlockwomenofArtprojectreport.pdf> [data pobrania: 25.08.2012].
- Bonta J., Gendreau P. (1990). Reexamining the Cruel and Unusual Punishment of Prison Life. *Law and Human Behavior* 14 (4), 347–372.
- Breiner M.J., Tuomisto L., Bouyea E., Gussak D.E., Aufderheide D. (2011). Creating an Art Therapy Anger Management Protocol for Male Inmates Through a Collaborative Relationship. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 20 (10), 1–20.
- Brown S.L., Ireland C.A. (2006). Coping Style and Distress in Newly Incarcerated Male Adolescents. *Journal of Adolescent Health* 38, 656–661.
- Ciosek M. (1996). *Człowiek w obliczu izolacji więziennej*. Gdańsk: Stella Maris.
- Ciosek M. (2003). *Psychologia sądowa i penitencjarna*. Warszawa: Lexis Nexis.
- Clements P. (2004). The Rehabilitative Role of Arts Education in Prison: Accommodation or Enlightenment? *The International Journal of Art & Design Education* 23 (2), 169–178.
- Crewe B. (2007). Power, adaptation and resistance in a late-modern men's prison. *British Journal of Criminology* 47, 256–275.
- Czerkawski A. (2006). Możliwości wykorzystania dramatoterapii w resocjalizacji. *Chowanna* 2, 109–115.
- European Commission (2011). *Prison education and training in Europe – a review and commentary of existing literature, analysis and evaluation*. Birmingham: Directorate General for Education and Culture.

- Florczykiewicz J. (2009). Sztuka w resocjalizacji – terapeutyczne aspekty twórczości plastycznej. W: A. Jaworska (red.). *Resocjalizacja: zagadnienia prawne, społeczne i metodyczne*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 271–287.
- Foucault M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault M. (1982). The Subject and Power. W: H.L. Dreyfus, P. Rabinow (red.). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago: Chicago University Press, 208–226.
- Foucault M. (1991). Governmentality. W: G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (red.). *The Foucault Effect*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 87–104.
- Fromm E. (1941/2008). *Ucieczka od wolności*. Warszawa: Czytelnik.
- Fromm E. (1998). *Anatomia ludzkiej destruktywności*. Warszawa: Rebis.
- Goffman E. (1961). *On the characteristics of total institutions: the inmate world*. W: D.R. Cressey (red.). *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 15–67.
- Gussak D., Cohen-Liebman M.S. (2001). Investigation vs. intervention: Forensic art therapy and art therapy in forensic settings. *American Journal of Art Therapy* 40, 123–135.
- Gussak D. (2004). A pilot research study on the efficacy of art therapy with prison inmates. *Arts in Psychotherapy* 31, 245–259.
- Gussak D. (2006). The effects of art therapy with prison inmates: A follow-up study. *Arts in Psychotherapy* 33, 188–198.
- Gussak D. (2007). The effectiveness of art therapy in reducing depression in prison populations. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 5, 444–460.
- Gussak D. (2009). The effects of art therapy on male and female inmates: Advancing the research base. *Arts in Psychotherapy* 36, 5–12.
- Gussak D. (2009a). Comparing the effectiveness of art therapy on depression and locus of control of male and female inmates. *Arts in Psychotherapy* 36, 202–207.
- Heenan D. (2006). Art as therapy: an effective way of promoting positive mental health? *Disability & Society*, 21 (2), 179–191.
- Jaworska A. (2008). *Readaptacyjna wartość sztuki w zakładach karnych*. Słupsk: Akademia Pomorska.
- Johnson L.M. (2007). Jail Wall Drawings and Jail Art Programs: Invaluable Tools for Corrections. *International Journal of Criminal Justice Sciences* 2 (2), 66–84.
- Johnson L.M. (2008). A place for art in prison: Art as a tool for rehabilitation and management. *Southwest Journal of Criminal Justice* 5 (2), 100–120.
- Konieczna J. (2004). *Arteterapia w praktyce*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Konopczyński M. (2006). *Metody twórczej resocjalizacji*. Warszawa: PWN.
- Koziełło D. (2002). *Taniec i psychoterapia*. Poznań: KMK Promotions.
- Latała J. (2011). Zastosowanie metody terapii przez teatr w Zakładzie Karnym dla kobiet w Lublińcu. *Probacja* 3, 100–106.
- Lazarus R.S., Folkman S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Łąguna M., Lachowska B. (red.) (2003). *Rysunek projekcyjny jako metoda badań psychologicznych*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL.
- Malchiodi C. (red.) (2003). *Handbook of art therapy*. New York: Guilford.
- Matza D., Sykes G. (1962). Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency. W: M.E. Wolfgang, L. Savitz, N. Johnston (red.), *The Sociology of Crime and Delinquency*. New York: Wiley.
- Moos R.B., Billings A.G. (1982). Conceptualizing and measuring coping resources and processes. W: L. Goldberger, S. Breznitz (red.). *Handbook of stress*. New York: The Free Press, s. 212–230.

- Nielaczna M. (2011). *Zmiany za murami? Stosowanie standardów postępowania z więźniami w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.
- Parkes R., Bilby C. (2010). The Courage to Create: The Role of Artistic and Spiritual Activities in Prisons. *The Howard Journal of Criminal Justice* 49 (2), 97–110.
- Picken J. (2012). The coping strategies, adjustment and well being of male inmates in the prison environment. *Internet Journal of Criminology*, 1–29. http://www.internetjournalofcriminology.com/Picken_The_Coping_Strategies_Adjustment_and_Well_Being_of_Male_Inmates_IJC_July_2012.pdf [data pobrania 25.10.2012].
- Piotrowski P. (2011). *Rozbój. Uwarunkowania psychospołeczne, motywacja i racjonalność sprawców*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Popek S. (2001). *Człowiek jako jednostka twórcza*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Przybyliński S. (2007). *Podkultura więzienna – wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Pytka L. (2000). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Ratajczak Z. (2000). Stres – radzenie sobie – koszty psychologiczne. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.). *Człowiek w sytuacji stresu*. Katowice: Wydawnictwo UŚ, s. 65–87.
- Rembowski J. (1986). *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży: zarys technik badawczych*. Warszawa: PWN.
- Renzetti C.M., Curran D.J. (2005). *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*. Warszawa: PWN.
- Sęk H. (red.) (1984). *Metody projekcyjne: tradycja i współczesność*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Smeijsters H., Cleven G. (2006). The treatment of aggression using arts therapies in forensic psychiatry: Results of a qualitative inquiry. *The Arts in Psychotherapy* 33, 37–58.
- Sobin D. (2010). *Art on the Inside. Understanding and Helping Imprisoned Artists*. Washington, DC: Foundation House Publishing.
- Strelau J. (red.) (2007). *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Gdańsk: GWP.
- Szmidt K.J. (red.) (2003). *Dydaktyka twórczości. Koncepcje – problemy – rozwiązania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Tucholska K. (2007). *Kompetencje temporalne jako wyznacznik dobrego funkcjonowania*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Urban B., Stanik J. (red.) (2007). *Resocjalizacja*. Warszawa: PWN.
- Walters G.D. (1990). *The criminal lifestyle: Patterns of serious criminal conduct*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Walters G.D. (2006). Appraising, researching and conceptualizing criminal thinking: a personal view. *Criminal Behaviour and Mental Health* 16, 87–99.
- Weiten W., Dunn D.S., Hammer E.Y. (2011). *Psychology Applied to Modern Life: Adjustment in the 21st Century*. Belmont: Wadsworth.
- Wooldredge J.D. (1999). Inmate Experiences and Psychological Well-Being. *Criminal Justice and Behavior* 26 (2), 235–250.
- Zimbardo P., Boyd J. (2009). *Paradoks czasu*. Warszawa: PWN.